

'Voorheen De Oude Kalandermolen'

Op perceel Utrechtsestraat 30/32 vindt momenteel nieuwbouw plaats. Omdat het oude pand met de passage naar Achter de Arnhemse Poortwal was afgebroken kon het Centrum voor Archeologie hier opgraven. Archiefonderzoek wees uit dat hier ooit een *kalandermolen* werkzaam was en na die tijd een smederij. Van dit ambacht werden de resten opgegraven; van de kalandermolen helaas niet.

door ANNE VAN DER GLAS

Een kalandermolen drijft een kalender aan, een *mangel* voor het gladstrijken en doen glanzen van stoffen zoals laken en *bombazijn* (een mengsel van linnen en katoen; Amersfoort was in de 17e en 18e eeuw het belangrijkste productiecentrum). Het woord kalender stamt af van het middeleeuws-Latijnse *calendra*, dat een verbastering is van het Griekse woord cilinder. De vroegste kalandermolen bestond uit een op rollen geplaatste bak, die beladen was met stenen en ijzer. De bak werd heen en weer gerold (*gemangeld*) door touwen die over raderen liepen. Een paard dat een kamrad rondtrok, zorgde voor de energie. De stof die gekalanderd moest worden werd om de rollen gewonden. Kalandermolens waren vrij zeldzaam: naast de twee in Amersfoort zijn er twee bekend in Dordrecht; in Kampen, Leiden, Rotterdam en Zwolle stond er maar één. Ook in Twente zijn kalandermolens in bedrijf geweest.

Rechts: Kadastrale kaart uit 1832: 1. Utrechtsestraat 33/35, opgegraven in 1998; 2. Herberg De Vergulde Swaen (nu V&D); 3. Utrechtsestraat 30/32, opgegraven in 2012; 4. Herberg De Witte Swaen; 5. Smederij in 1660, Den IJseren Hoet (waarschijnlijke locatie); 6. Huisje, circa 1755 in eigendom van de participanten van de kalandermolen. Onder: Opgraving Utrechtsestraat 30/32.

UTRECHTSESTRAAT EN ZUIDSINGEL

De oudste Amersfoortse kalandermolen bevond zich aan de Utrechtsestraat en kwam in de loop van de 17e eeuw in werking. De andere werd gebouwd aan de Zuidsingel, waar op de gevelsteen het jaartal 1656 staat (nu nrs. 14/16). Deze molen was eigendom van zestien bombazijnwevers. Ook de oude molen werd beheerd door wevers. Het was mogelijk om een aandeel te kopen in de kalandermolen en zo voor bijvoorbeeld 1/20e eigenaar (participant) te worden. Beide molens waren rosmolens.

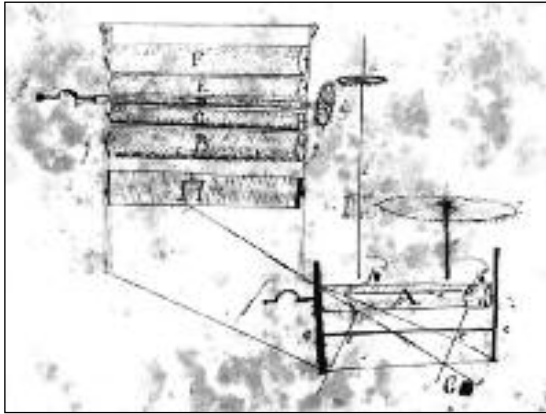

In 1700 was er een openbare verkoping 'van seekere huysinge, hoff en hoffstede, nevens een schuur met een wooninge daarin; staande in de Utrechtsestraat over [= tegenover] De Vergulde Swaen, genaemt De Oude Calander..., strekkende van de straat af tot aan de stadswallen'. Koper was Jan Siepman (voor f 1080,-). Hij was smid in Het Rad van Avonturen op de hoek van Zevenhuizen en Hof (nu Hof 39). Omdat de wevers concurrentie vreesden kochten zij de molen in 1702 terug.

ZWARE ROLLEN

De molen aan de Zuidsingel is tot 1833 in bedrijf geweest. Er is een constructietekening met handleiding uit

Tekening van de kalandermolen aan de Zuidsingel, uit de handleiding van 1755 (Archief Eemland).

1755 bewaard gebleven. Hierin wordt uitvoerig beschreven hoe 'de machine' bediend werd. Wat betreft de aandrijving, wordt de molen vergeleken met een grut(ers)molen. Behalve het paard waren er ook '2 mannen en een jongen' nodig om de molen te bedienen: 'zijnde het paard beneden gewenst, op het roepen van de knecht boven, te blijven staan en voort te gaan wanneer het verweest word'. Dan ging de molen draaien 'en dus door het voortzetten van het paart de ganse machine in beweging komt, en het stuk zonder persing door de nauwe passagie van de op malkanderen drukkende sware rollen door gedreven wordt.'

SMIDSWINKEL

Na het terugkopen van de oude molen in 1702 is deze niet lang meer in gebruik geweest. Vijf jaar later verkocht Dirk Wijborgh het pand aan Jurriaan Siebergh en in die transportakte wordt niet over een kalandermolen gerept. Ook daarna zijn er geen archiefstukken die over een kalandermolen aan de Utrechtsestraat handelen.

Over Utrechtsestraat 30/32 vertellen transportaktes dat meestersmid Jurriaan Siebergh in 1709 een huis, hof en hofstede heeft 'met alles wat tot de smidswinkel behoort'. Twee jaar later verkocht Jurriaan deze smederij aan Jan van Maurik, een koopman in ijzer te Utrecht: 'een huis, hof en hofstede met zijn achterschuurtje, mitsgaders de grote smidse, de werkbank met zijn schroeven alsmede hamers en tangen, bijtels en bijtelstocken en al hetgene dat tot het gereedschap van de smederij behoort, staande in de Utrechtsestraat'. Later was Jan Schouten (ook meestersmid) eigenaar. Hij overleed in 1739 en liet na: 'Huysinge, hof en hofstede tot een smederij geaproprieert, staende aan de Utrechtsestraat naast het volgende pand, met 2 huysjens daar achter aende stadswalle uitkomende'. Een volgende eigenaar was Jan ter Schegget, die het pand in 1743 verkocht: 'Huis en smederij genaamd de Hessekar, voorheen "De Oude Kalandermolen" aan de Utrechtsestraat, met een schuur daarachter en na de schuur nog een hof'. Vanaf toen was de smederij in handen van Peter Cortman. Toen hij overleed zette zijn vrouw Gijsbertje Barends de zaak voort tot 1779. Zij verkocht het huis met de smederij aan Hendrik

De grutter bij zijn grutmolen, die net als de kalandermolen een rosmolen was. (Uit: Jan Luiken, *Het menselijk bedrijf*, 1694).

Jekel, meester-ijzersmid. Ook in de 19e eeuw was er nog een smederij, want in de kadastrale atlas van 1832 wordt als eigenaar genoemd 'Gerardus Jekel en consorten [deelgenoten], smit'. In 1849 was Jekel er winkelier in ijzerwaren. In een advertentie in de *Nieuwe Amersfoortse Courant* van 1888 werd de openbare verkoping bekend gemaakt van 'een huis en erf waar met goed succes eene smederij wordt uitgeoefend' aan de Utrechtsestraat, bewoond door Johannes Jekel. Deze zette zijn smederij voort in de Krankeledenstraat.

En toen, nog geen tien jaar later, viel het doek voor de smederij. Blijkens een advertentie in de *Amersfoortse Courant* vond in 1897 de aanbesteding plaats voor de bouw van een dubbel winkelhuis met bovenwoning. Zo eindigde de ambachtelijke bedrijvigheid op deze plek.

EEN STRAAT VOL SMEDEN

In de Utrechtsestraat zijn meer smederijen geweest. Niet zo verwonderlijk, want dit was een belangrijke toegangsweg naar de stad. Ook waren er herbergen gevestigd: De Witte Swaen (tussen Varkensmarkt en Hema), De Vergulde Swaen (nu V&D), Het Bonte Paard (nu Hema) en De Rode Leeuw (bij de Varkensmarkt). Die zorgden voor vertier en verkeer. Vaak was naast de herberg een inrijpoort naar een achterterrein, waar paarden en rijtuigen konden worden gestald. Er was dus werk voor (hoef)smeden, wagenmakers en andere ambachtslieden. Naast herberg De Witte Swaen was een (hoef)smederij gevestigd met (rond 1660) de huisnaam: *Den Useren Hoet*. In 1998 legde een opgraving de resten van een 17e eeuwse smidse bloot. Dat was naast V&D aan Utrechtsestraat 33/35, pal naast herberg De Vergulde Swaen dus en schuin tegenover 30/32. Midden 18e eeuw is deze verdwenen: de *blaffert* (een belastingregister 1755-1805) vermeldt hier geen smederij meer. Maar toen was er inmiddels een gevestigd aan de overkant: de smidse die nu is opgegraven aan de Utrechtsestraat 30/32.

BRON

■ Archief Eemland, Archief van de kalandermolen te Amersfoort 1656-1833 (beheersnr. 85)

Anne van der Glas is vrijwilliger bij het Centrum voor Archeologie.